

ΑΝΑΠΤΥΞΗ και εκσυγχρονισμός είναι όροι που χρησιμοποιούνται από όλα τα πολιτικά κόμματα για να χαρακτηρίσουν τους στόχους τους. Η κοινή χρήση όμως τους κατέστησε ασαφείς και κοινότοπους: χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο πια, συντείνουν στη γενική σύγχυση. Η ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός παραμένουν, παρ' όλα αυτά, επιταγές για την ελληνική κοινωνία. Γι' αυτό πρέπει να ξεπεραστούν τα προπαγανδιστικά συνθήματα και να προσδιοριστεί τί είναι επιβεβλημένο να γίνει.

Η ανάπτυξη

Η παραγωγική δομή μιας οικονομίας προσδιορίζεται αποφασιστικά από τον καταμερισμό των παραγωγικών πόρων μεταξύ των επενδύσεων αφ' ενός και της κατανάλωσης αφ' ετέρου. Ο λόγος πόρων στην επένδυση ως προς τους πόρους στην κατανάλωση έχει καθοριστική σημασία για την αύξηση της παραγωγικότητας και την ανάπτυξη των παραγωγικών ικανοτήτων της κοινωνίας. Όσο πιο μεγάλος είναι ο λόγος που εκφράζει την αναπτυξιακή ροπή, τόσο πιο ταχύρυθμη γίνεται η ανάπτυξη.

Μολονότι τα παραπάνω είναι λίγο ως πολύ δεκτά, η εξειδίκευση της ενδεδειγμένης αναπτυξιακής πολιτικής παρουσιάζει δυσκολίες. Σ' αυτό συντελούν πολλές λανθασμένες αντιλήψεις. Μία, για παράδειγμα, εκτιμά την αναπτυξιακή προσπάθεια με ποσοτικούς δείκτες και θεωρεί ανάπτυξη τη μεγέθυνση της δημόσιας δαπάνης και τον πολλαπλασιασμό των έργων. Κάθε έργο όμως δεν συμβάλλει οπωσδήποτε στην ανάπτυξη. Ορισμένα έργα μπορεί μάλιστα και να την καθυστερήσουν. Η αναπτυξιακή αποτελεσματικότητα χορηγήσεων στους δήμους και στις κοινότητες για πλακοστρώσεις είναι πολύ μικρότερη από εκείνη των ενισχύσεων σε συνεταιρισμούς για εγκαταστάσεις επεξεργασίας και αποθήκευσης της παραγωγής. Το κόστος δύο δρόμων μπορεί να είναι το ίδιο, αλλά το κοινωνικό όφελος από την κατασκευή τους τελείως διαφορετικό.

Τα έργα πρέπει να συνοδεύονται από αναλύσεις κόστους-οφέλους και να εντάσσονται σε μια ιεράρχηση σύμφωνη με τις σκοπιμότητες της γενικότερης οικονομικής πολιτικής. Χρειάζεται επίσης «ο έλεγχος συνοχής», ο έλεγχος δηλαδή της συμβολής του έργου στη δημιουργία, συμπλήρωση ή επέκταση μιας παραγωγικής αλυσίδας. Ας μην ξεχνάμε ότι ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας είναι τα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα, μερικά από τα οποία οφείλονται και

στη νοοτροπία του πολλαπλασιασμού έργων χωρίς έλεγχο της αποδοτικότητάς τους. Γι' αυτό τα μοντέλα που προβλέπουν τη λύση των σημερινών προβλημάτων με τη ριζική αύξηση των δημόσιων δαπανών κάθε άλλο παρά οδηγούν στη βελτίωση της γενικής οικονομικής κατάστασης και αντιστρατεύονται κατά άμεσο τρόπο στην ανάπτυξη. Ο όρος παραγωγικές δαπάνες, ο οποίος χρησιμοποιείται για να τονίσει την ανάγκη μιας δαπάνης, καλύπτει πολλές φορές πολλά περιττά ή δευτερεύοντα: από εξοπλισμούς ως και επιδοτήσεις της κατανάλωσης.

Ο προγραμματισμός

Η ανάπτυξη συνδυάζεται με την ανάγκη του προγραμματισμού. Πολλοί μάλιστα έχουν φανταστεί έναν προγραμματισμό που ξεκινά από τοπικές επιτροπές ή την τοπική αυτοδιοίκηση και φτάνει ως την κεντρική κυβέρνηση. Η πυραμίδα αυτή του προγραμματισμού θα εξασφαλίσει, υποτίθεται, την ένταξη του συνόλου των αναγκών σε ένα ιεραρχημένο και δεσμευτικό σχέδιο.

Ένας τέτοιος προγραμματισμός είναι ακόμη για τη χώρα μας ανέφικτος. Η μέχρι σήμερα πρακτική έδειξε ότι συναντά σημαντικά εμπόδια. Το πρώτο είναι η έλλειψη της συναίσθησης πως, όταν προγραμματίζουμε, δεν καταγράφουμε απλώς ανάγ-

κες, αλλά και επιλέγουμε ποιές θα ικανοποιήσουμε και με ποιά σειρά. Αφθονούν τα πενταετή προγράμματα. Από τους υπεύθυνους της Ολυμπιακής Αεροπλοίας ως τους γενικούς γραμματείς των διοικητικών περιφερειών, όλοι αισθάνονται την ανάγκη να εξαγγείλουν πενταετή ή πολυετή προγράμματα. Στα προγράμματα αυτά λείπει όμως το βασικότερο στοιχείο: δεν προσδιορίζεται το ύψος των πράγματι διαθέσιμων πόρων και δεν εντάσσονται τα προτεινόμενα έργα σε μια ευρύτερη ιεράρχηση. Ένα μέρος των έργων αυτών δεν πρόκειται ποτέ να πραγματοποιηθεί γιατί δεν θα υπάρχουν πόροι ούτε σήμερα ούτε αύριο. Τέτοια προγράμματα, όσο χρήσιμα και αν είναι ως καταγραφές επιθυμιών, καλλιεργούν ψευδαισθήσεις και οδηγούν εντέλει σε απογοητεύσεις.

Ο προγραμματισμός σήμερα στην Ελλάδα είναι μια γραφειοκρατική διαδικασία, στην οποία συμμετέχουν εκπρόσωποι κρατικών υπηρεσιών και κοινωνικών ομάδων. Το προϊόν είναι ένα κείμενο, όπου επαναλαμβάνονται γνωστές υπηρεσιακές θέσεις ή αιτήματα ομάδων σε δημοσιούπαλληλική γλώσσα. Το πρόγραμμα αυτό δεν αποτελεί ούτε δεσμευτικό συμβιβασμό μεταξύ αντιμαχομένων συμφερόντων ούτε δεσμευτική υπόσχεση της κυβέρνησης για τον τρόπο με τον οποίο θα επιδιώξει την ανάπτυξη: είναι απλώς μια διακήρυξη.

Σε μια οικονομία αγοράς, τόσο οι ιδιώτες ιδιο-

κτήτες των μέσων παραγωγής όσο και οι κοινωνικοί φορείς δεν μπορούν να εξαναγκαστούν σε επενδύσεις και σε δραστηριότητες που δεν επιθυμούν. Μπορούν να παρακινήθούν σ' αυτές με κίνητρα. Ο προγραμματισμός δεν μπορεί γι' αυτό να διαγράψει με βεβαιότητα τη δράση του μη δημόσιου τομέα της οικονομίας. Μπορεί να έχει μόνο ενδεικτικό χαρακτήρα και να διαμορφώνει το κατάλληλο κλίμα για τη δραστηριοποίηση προς τις επιθυμητές κατευθύνσεις. Η αβεβαιότητα για την αποτελεσματικότητα του προγραμματισμού επιτείνεται από το ότι οι μακροοικονομικές εξελίξεις του διεθνούς περιβάλλοντος μπορούν να αποδειχθούν αρκετά διαφορετικές από εκείνες, στις οποίες είχαν βασισθεί οι σχεδιαστές. Ο προγραμματισμός είναι αναγκαίος, ιδίως για τον δημόσιο τομέα, αλλά δεν αποτελεί πανάκεια για την ανάπτυξη.

Ως «αναπτυξιακή» προβάλλεται συχνά η επέκταση της κρατικής δραστηριότητας. Η συνταγή διατυπώνεται συνήθως με τη μορφή ερωτημάτων όπως: γιατί το κράτος δεν κοινωνικοποιεί τις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις, γιατί δεν επεκτείνει τις δραστηριότητές του και αφήνει ιδιώτες να επενδύουν, γιατί γενικά δεν συρρικνώνει την ιδιωτική δραστηριότητα και δεν αναπτύσσει τη δημόσια, τη μόνη που μπορεί να εγγυηθεί γρήγορη και δίκαιη ανάπτυξη;

Το σημερινό κράτος και η κοινωνία, η οποία το στηρίζει, αποφεύγουν την εξέλιξη του ταξικού ανταγωνισμού σε ταξική σύρραξη, με παρεμβάσεις που συντηρούν την καπιταλιστική αναπτυξιακή δυναμική. Η δυναμική αυτή εξασφαλίζει τόσο τα κέρδη και τις επενδύσεις των κεφαλαιούχων, όσο και ένα πλεόνασμα που διατίθεται για την αποζημίωση και τη βελτίωση της θέσης των εργαζομένων σύμφωνα με κριτήρια που διαμορφώνονται με πολιτικές διαδικασίες. Αν θιγεί το σχήμα αυτό, αν επιδιωχθεί δηλαδή η διανομή κοινωνικών αποζημιώσεων όχι από το καπιταλιστικά παραγόμενο πλεόνασμα, αλλά από τα περιουσιακά στοιχεία των κεφαλαιούχων —και μάλιστα σε έκταση που αμφισβητεί τη νομιμότητα του συστήματος—, το σύστημα θα πάψει να λειτουργεί. Οι δραστηριότητες του παρεμβατικού κράτους έχουν ένα σαφές όριο. Δεν μπορούν να θίξουν ούτε τη διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου ούτε τις βασικές αρχές του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και της συνακόλουθης εξουσίας στη λήψη των αποφάσεων για τις επενδύσεις.

Ένας σαφής περιορισμός της κρατικής παρέμβασης προκύπτει επίσης από τις νοοτροπίες των πολιτών, τις περιορισμένες ικανότητες της διοίκησης και τη διεθνή διασύνδεση της οικονομίας. Όπως έχει εμπειρικά αποδειχθεί από προσπάθειες κρατικού ελέγχου τόσο στις οικονομίες αγοράς όσο

και στις σοσιαλιστικές, η κρατική παρέμβαση είναι αναποτελεσματική για ορισμένες κατηγορίες οικονομικών δραστηριοτήτων. Είτε τα άτομα δεν την αποδέχονται είτε η διοίκηση δεν διαθέτει τα τεχνικά μέσα είτε, τέλος, το διεθνές οικονομικό περιβάλλον παύει να συνεργάζεται.

Η αντίθεση δημόσιας και ιδιωτικής πρωτοβουλίας, όπως παρουσιάζεται στα παραπάνω ερωτήματα, ανήκει στην ξεπερασμένη ρητορική. Σε μια μικτή οικονομία, όπως η ελληνική, οι δύο τομείς είναι αναγκαίοι, αλληλοσυμπληρώνονται και συναρθρώνονται προς την αναπτυξιακή κατεύθυνση.

Η ανάπτυξη δεν είναι μόνον οικονομική

Ανάπτυξη δεν σημαίνει μόνο οικονομική μεγέθυνση. Ανάπτυξη συντελείται και μέσω της εξέλιξης στο πολιτικό-θεσμικό σύστημα, στο κοινωνικό περιβάλλον, στο περιβάλλον ζωής. Η κοινωνική εξέλιξη δεν προσδιορίζεται μόνο από μεταβολές στην οικονομία, στις παραγωγικές σχέσεις. Προσδιορίζεται και από μεταβολές σε άλλους τομείς: στους θεσμούς, στην επικοινωνία, στις γνώσεις, στην πολιτική συνείδηση, στην αντίληψη των ατόμων για τον τρόπο

ζωής τους και τους κανόνες συμβίωσης, όπως εκφράζονται από τα ήθη, την ηθική ή το δίκαιο.

Μεταβολές στις παραγωγικές σχέσεις ή οικονομική μεγέθυνση, οι οποίες δεν είναι συναρτημένες με πρόοδο στο πολιτικό-θεσμικό επίπεδο και στο πολιτισμικό-κοινωνικό περιβάλλον, δεν εξασφαλίζουν τη μετάβαση της κοινωνίας σε πιο εξελιγμένες μορφές. Η εξέλιξη σε έναν τομέα, όσο δεν βρίσκει στηρίγματα στους υπόλοιπους τομείς κοινωνικής οργάνωσης και δραστηριότητας, μένει ανολοκλήρωτη, με αποτέλεσμα κοινωνικά και οικονομικά αδιέξοδα. Η ανάπτυξη δεν είναι μόνο ζήτημα οικονομικό-ποσοτικό. Πρέπει να θεωρείται και από πολιτική και από πολιτισμική σκοπιά. Γι' αυτό και επιδίωξη πρέπει να είναι, πέρα από τις επενδύσεις και την οικονομική σταθερότητα, οι μεταβολές στα υπόλοιπα καθοριστικά στοιχεία της εξέλιξης. Αυτή είναι η ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στην οικονομική μεγέθυνση, όπως πραγματοποιήθηκε από τη συντηρητική παράταξη στη χώρα μας, και στην ανάπτυξη που πρέπει να επιδιώκει η σοσιαλιστική παράταξη.

Ο εκσυγχρονισμός

Μέσο για την ανάπτυξη είναι ο εκσυγχρονισμός. Με τον όρο «εκσυγχρονισμός» δεν εννοούμε μια απλή μεταφορά προτύπων από τις πιο ανεπτυγμένες χώρες· εννοούμε τη διεύρυνση των δυνατοτήτων της ελληνικής κοινωνίας να αντιμετωπίζει τα προβλήματα της εξέλιξής της και να καθοδηγεί τις λύσεις τους. Ο εκσυγχρονισμός πρέπει να οδηγεί σε αυξημένη ικανότητα χειρισμού και ελέγχου σε όλες τις διαστάσεις του αναπτυξιακού γίγνεσθαι. Δεν είναι μια φάση ή ένα στάδιο ανάπτυξης· είναι μια διαρκής κοινωνική διεργασία. Προϋποθέτει ότι οι υπάρχουσες μορφές κοινωνικής οργάνωσης είναι και παραμένουν ανοιχτές, επιτρέπουν μεταβολές, προσαρμογές και διεύρυνση των ρυθμιστικών τους δυνατοτήτων. Ο εκσυγχρονισμός συνεπάγεται ανατροπή υφισταμένων δομών, άρα αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις. Η αλλαγή δεν επιτυγχάνεται μόνο με συναίνεση. Κρίση εκσυγχρονισμού υπάρχει όταν οι μορφές κοινωνικής οργάνωσης παρεμποδίζουν ή αποκλείουν διαδικασίες προσαρμογής, όταν πολλαπλασιάζουν και εντείνουν τις κοινωνικές αντιπαραθέσεις.

Στην Ελλάδα υπάρχει κρίση εκσυγχρονισμού. Η κρίση αυτή προέρχεται από τρεις κυρίως εξελίξεις:

α) από την ολοένα και πιο στενή σύνδεση της οικονομίας μας με τη διεθνή οικονομία, β) από τον αποσπασματικό τρόπο με τον οποίο δημιουργήθηκε το κράτος πρόνοιας και επιτεύχθηκαν οι κοινωνικές συναινέσεις και γ) από τη στασιμότητα ή την επιβράδυνση της ένταξης σε πιο εξελιγμένους τρόπους οικονομικής δραστηριότητας μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού.

Η ένταξη στη διεθνή οικονομία εκθέτει τις ελληνικές επιχειρήσεις σε όλο και πιο έντονο διεθνή ανταγωνισμό, γι' αυτό και η ανταγωνιστικότητά τους αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία. Είναι όμως και παραμένει μικρή, γιατί το επίπεδο γνώσεων των επιχειρηματιών και του ανθρώπινου δυναμικού που τους στηρίζει είναι κατά κανόνα χαμηλό, οι διαρθρωτικές αδυναμίες της οικονομίας και οι μακροοικονομικές ανισοροπίες μεγάλες και η αντίληψη του προστατευτισμού ακόμα κυρίαρχη. Ανεπαρκείς ή δυσλειτουργούντες θεσμοί και αντιφατικές πολιτικές επιλογές επιδεινώνουν την κατάσταση.

Η ένταξη στη διεθνή οικονομία επιτείνει όχι μόνο τον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων αλλά και τον «ανταγωνισμό των συστημάτων». Αν η προσφερόμενη παιδεία σε μια χώρα είναι καταλληλότερη από εκείνη που παρέχεται σε άλλες χώρες, οι επιχειρήσεις της θα υπερτερούν, γιατί θα διαθέτουν πιο ικα-

νό προσωπικό. Η ελληνική επιχείρηση, που περιμένει επί μήνες να της επιστραφεί ο φόρος προστιθέμενης αξίας, βρίσκεται σε μειονεκτική θέση απέναντι στην ξένη που εισπράττει σε λίγες μέρες τις επιστροφές. Δεν αρκεί λοιπόν να βελτιώσουν οι επιχειρήσεις την ανταγωνιστικότητά τους. Πρέπει να βελτιώσει και η πολιτεία τη λειτουργία της.

Η γρήγορη ένταξη μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού στον αστικό τρόπο ζωής επιτεύχθηκε με την ευκαιριακή παραχώρηση προνομίων και τη δημιουργία μιας πολυδιασπασμένης σε ομάδες και συντεχνιακά οργανωμένης κοινωνίας. Το κοινωνικό κράτος δεν είναι απόρροια μιας συστηματικής προσπάθειας που εγγυάται τη μετεξέλιξή του.

Τέλος, το ποσοστό των αγροτών μας στο σύνολο του πληθυσμού παραμένει πολύ υψηλό (27%). Πολύ υψηλό (35% περίπου) είναι και το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων. Και οι δύο αυτές ομάδες δεν μπορούν να διατηρήσουν το επίπεδο ζωής, που πιστεύουν ότι δικαιούνται, χωρίς χρηματικές ενισχύσεις, προστασία από τον ανταγωνισμό, ρυθμίσεις που δημιουργούν ειδικά δικαιώματα.

Το αίτημα του εκσυγχρονισμού είναι κυρίως συνάρτηση του είδους της κοινωνίας και των οικονομικών δραστηριοτήτων της. Εξαρτάται επομένως και από τις πιέσεις που ασκεί το διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον. Στην Ελλάδα συνυπάρχουν πα-

ράλληλα ανεπτυγμένοι και παραδοσιακοί τομείς οικονομικής δραστηριότητας, διαφορετικοί βαθμοί διασύνδεσης με τη διεθνή οικονομία και διαφοροποιήσεις στα επίπεδα παιδείας και πολιτισμικών αντιλήψεων. Η απαίτηση για εκσυγχρονισμό είναι αλλού έντονη και αλλού όχι. Ενώ τα αστικά στρώματα, τα τουριστικά και ναυτικά επαγγέλματα ή οι παραγωγοί εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων επιδιώκουν την προσαρμογή, οι μικροί επαγγελματίες, οι εργαζόμενοι σε προβληματικές επιχειρήσεις ή οι αγρότες με παραδοσιακές καλλιέργειες την αντιμάχονται. Αδιάφορες ή εχθρικές είναι οι ομάδες που αποκτούν εισόδημα με χρήση αθέμιτων τρόπων (παραιοικονομία) και οι χωρίς σταθερή εργασία στην παραγωγή (παρασιτικά επαγγέλματα). Οι διαφορετικές αυτές αντιδράσεις δυσκολεύουν τη χάραξη μιας ευρύτερα αποδεκτής πολιτικής. Ο εκσυγχρονισμός, αν και φραστικό αίτημα όλων, παραμένει αμφιλεγόμενος και οδηγεί σε συνεχείς οικονομικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις.

Μόνιμο θέμα στις αντιπαραθέσεις αυτές είναι ο ισχυρισμός ότι υπάρχουν δυνατότητες άλλων επιλογών. Πρόκειται πολλές φορές για στρουθοκαμηλισμό. Η Ελλάδα έχει φτάσει σ' ένα σημείο ανάπτυξης, όπου το διεθνές περιβάλλον παίζει καθοριστικό ρόλο για τις εσωτερικές εξελίξεις: ορίζει και το πλαίσιο και το ρυθμό του εκσυγχρονισμού. Η γκά-

μα των επιλογών είναι περιορισμένη. Η χώρα έχει τεθεί σε συγκεκριμένη τροχιά. Δεν διαθέτει απεριόριστες δυνατότητες. Ο ρυθμός προσαρμογής επιβάλλεται από τις ανταγωνίστριες χώρες. Αν δεν τηρήσουμε τον ίδιο ρυθμό με αυτές, θα διολισθαίνουμε σε όλο και μειονεκτικότερη θέση στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Η άρνηση της προσαρμογής δεν διατηρεί τα κεκτημένα, απλώς επιβαρύνει την κατάσταση.

Η κρίση εκσυγχρονισμού εκδηλώνεται με σειρά από παθολογικά συμπτώματα στην ελληνική κοινωνία. Θα αναφέρουμε μερικά ενδεικτικά.

Η διόγκωση των αιτημάτων και η διάψευση των ελπίδων

Το κράτος έχει παίξει, εδώ και πολλές δεκαετίες, ενεργό ρόλο στην αντιμετώπιση των δυσλειτουργιών της αγοράς. Για να ενισχύσει το χαμηλό αγροτικό εισόδημα, παραχωρεί, για παράδειγμα, εκτάσεις, χορηγεί επιδοτήσεις ή αναλαμβάνει τη διάθεση των προϊόντων (καπνός, σταφίδα). Ο παραδοσιακός αυτός παρεμβατικός ρόλος έχει εμπεδώσει στους διοικούμενους την πεποίθηση ότι η λύση των προβλημάτων, που προκύπτουν από την ένταξη στη διεθνή οικονομία, απαιτεί κρατική παρέμβαση. Τα προ-

βλήματα μεταφέρονται έτσι από το οικονομικό στο διοικητικό- πολιτικό σύστημα. Οι πιέσεις των πολιτών οδηγούν τη διοίκηση σε όλο και μεγαλύτερη επέκταση των υποχρεώσεων του κράτους. Γνωστό παράδειγμα αποτελεί η διάσωση προβληματικών επιχειρήσεων με τεράστιο κόστος για τον κρατικό προϋπολογισμό. Η επέκταση της κρατικής στήριξης δεσμεύεται όμως από τα όρια που θέτουν οι περιορισμένες τεχνικές ικανότητες της διοίκησης και η έλλειψη πόρων. Η εξέλιξη έχει αγγίξει τα όρια αυτά: τα συνεχώς αυξανόμενα δημοσιονομικά ελλείμματα το αποδεικνύουν. Οι μακροχρόνιες αναμονές, που επιτείνονται από τον ανταγωνισμό κομμάτων και συνδικαλιστικών παρατάξεων ή καλλιεργούνται συστηματικά από συντεχνιακές οργανώσεις, μένουν έτσι ανεκπλήρωτες. Συνέπεια είναι η απώλεια της εμπιστοσύνης προς τη διοίκηση, η αναξιοπιστία των διοικούντων, η αμφισβήτηση του δικαιώματος του κράτους να παρεμβαίνει σε άλλη κατεύθυνση από αυτήν που επιθυμούν οι συντεχνίες και τα οργανωμένα ή μη ειδικά συμφέροντα.

Τα φαινόμενα αυτά εμφανίζονται τόσο πιο έντονα, όσο περισσότερο η κρατική αδυναμία συνεπάγεται απώλεια εισοδήματος, σκληρότερες συνθήκες δουλειάς, απώλεια αυτονομίας για τους μικρομεσαίους. Στην κατά καιρούς έξαρσή τους συντείνουν και τα καταναλωτικά πρότυπα της ελληνικής κοι-

ωνίας. Τα πρότυπα αυτά δεν έχουν αντιστοιχία με τις παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας. Ανταποκρίνονται σε επίπεδα ανάπτυξης και εισοδήματος υψηλότερα από τα υπάρχοντα. Όσο μεγαλύτερη είναι η απόσταση ανάμεσα σ' εκείνο που οι πολίτες πίστεψαν ότι δικαιούνται να απαιτούν και να κατέχουν και εκείνο που πράγματι μπορεί να τους διατεθεί, τόσο μεγαλύτερη είναι η διάψευση των ελπίδων που εκδηλώνεται με διαδηλώσεις, βίαιες διαμαρτυρίες, άρνηση συνεργασίας σε διαδικασίες εκσυγχρονισμού.

Το κράτος πρόνοιας

Αναφέρθηκε ο άναρχος τρόπος, με τον οποίο οικοδομήθηκε στην Ελλάδα το κράτος πρόνοιας. Στις βιομηχανικές χώρες οι ταξικοί συμβιβασμοί, που δημιούργησαν το κοινωνικό κράτος, ήταν απόρροια της ύπαρξης ισχυρών συνδικαλιστικών οργανώσεων, ενός ανεπτυγμένου συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων, κομμάτων αντιπροσωπευτικών του συνόλου σχεδόν των εργαζομένων και μιας διοίκησης που επεδίωκε γενικότερες ρυθμίσεις. Οι προϋποθέσεις αυτές στη χώρα μας δεν υπήρξαν. Το κοινωνικό κράτος οικοδομήθηκε άναρχα. Είναι προϊόν συνεχών συμβιβασμών με ομάδες πίεσης ή περιστα-

σιακής αντιμετώπισης κρίσεων ή πολιτικών σκοπιμοτήτων.

Το αποτέλεσμα είναι ένα εντυπωσιακό μωσαϊκό ρυθμίσεων. Την κοινωνική ασφάλιση παρέχουν εκατοντάδες ταμεία σύνταξης, επικουρικής περίθαλψης, υγείας, πολλές φορές μη βιώσιμα. Ομάδες ατόμων εντάσσονται στο ΙΚΑ και στο ΝΑΤ με μερική καταβολή εισφορών, με αποτέλεσμα να αυξάνουν τα υπέρογκα ελλείμματα. Λογής λογής κοινωνικοί πόροι, πολλές φορές σε όφελος επαγγελματιών που θα μπορούσαν να καλύψουν τις ασφαλιστικές τους δαπάνες, επιβαρύνουν την παραγωγή. Αγροτικές επιδοτήσεις δίνονται με κριτήριο την εκλογική σημασία της περιφέρειας και συντηρούν την παραγωγή προϊόντων χωρίς ζήτηση. Το Δημόσιο χορηγεί, στο όνομα της προστασίας των μικρομεσαίων, εγγυήσεις σε μη βιώσιμες βιοτεχνικές επιχειρήσεις παρά την έντονη δημοσιονομική κρίση. Τα στεγαστικά δάνεια του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας ήταν για πολύ καιρό κατά κυριολεξία «δανεικά κι αγύριστα» γιατί κανείς δεν είχε το θάρρος να ζητήσει την αποπληρωμή τους.

Το σύστημα δεν είναι συνεκτικό, δεν διαπνέεται από πειστική λογική. Λείπουν οι κατευθυντήριες γραμμές που θα επιτρέψουν αποδεκτές μεταβολές, προσαρμογές ή αναθεωρήσεις. Η αρχή που επικρατεί είναι η διατήρηση των κεκτημένων δικαιωμά-

των. Θεωρείται επίσης «υποβαθμιστική» οποιαδήποτε ρύθμιση που αναβαθμίζει άλλες κοινωνικές ομάδες, μειώνοντας έτσι την υφισταμένη απόσταση (π.χ. Μηχανικοί ΤΕΕ-Υπομηχανικοί). Οι αρχές αυτές σημαίνουν διαιώνιση της οποιασδήποτε ρύθμισης, έστω και αν αντίκειται σε μια κοινωνικά πιο δίκαιη η ορθολογικότερη οργάνωση της κοινωνίας. Υπό τις συνθήκες αυτές τόσο το σύστημα όσο και οι προσπάθειες αλλαγής του προκαλούν διαμαρτυρίες και αντιπαράθεσεις.

Διαρθρωτικές αδυναμίες της οικονομίας

Χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας είναι το πλήθος των μικρών επιχειρήσεων που χρησιμοποιούν παραδοσιακή τεχνολογία και απευθύνονται σε μια περιορισμένη αγορά. Ακόμη και οι εξαγωγικές επιχειρήσεις εργάζονται για μικρό αριθμό πελατών. Το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων είναι συνάρτηση του μικρού μεγέθους της αγοράς. Η μεγάλη αγορά της Κοινότητας, η οποία θα άνοιγε νέες δυνατότητες για τις ελληνικές επιχειρήσεις, παραμένει απρόσιτη επειδή δεν παράγονται προϊόντα ποιότητας και δεν υπάρχει τεχνολογική εξειδίκευση, οργανωτικές ικανότητες και υψηλά κεφάλαια. Πολλές ελληνικές επιχειρήσεις δεν αντιδρούν στην όξυν-

ση του ανταγωνισμού με βελτίωση της επιχειρηματικής αποτελεσματικότητάς τους, αλλά με προσφυγή σε παραδοσιακούς τρόπους επιβίωσης, όπως την κρατική ενίσχυση, τον αυξημένο δανεισμό με αβέβαιη αποπληρωμή ή την παρεμπόδιση των ανταγωνιστών με πολιτικά μέσα. Τα ναυπηγεία, για παράδειγμα, παρ' όλη τη σημαντική πτώση των εργασιών τους τα τελευταία χρόνια, ούτε προχώρησαν σε ένα πρόγραμμα αναδιάρθρωσης του εργατικού δυναμικού ούτε πραγματοποίησαν μια γρήγορη στροφή προς άλλες δραστηριότητες, με συνέπεια να σωρεύουν τεράστια ελλείμματα.

Νοοτροπίες που κυριαρχούσαν στη μικρή προστατευμένη αγορά εξακολουθούν να κυριαρχούν παρά το άνοιγμα της αγοράς και την κατάργηση των προστατευτικών φραγμών. Η εταιρική συνεργασία είναι εξαιρετικά δύσκολη γιατί οι περισσότεροι επιχειρηματίες προτιμούν να εργάζονται μόνοι. Η εμπορική δραστηριότητα παραμένει η πιο προσφιλή απασχόληση. Σκόπιμη θεωρείται η πραγματοποίηση ενός γρήγορου κέρδους αντί για τη δημιουργία επιχειρηματικής υποδομής.

Ο κρατικός προστατευτισμός έχει λειτουργήσει εις βάρος της ανάπτυξης του συστήματος της αγοράς. Η προστασία που έχει κατά καιρούς παράσχει το κράτος —είτε με το πρόσχημα της βοήθειας στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις είτε απροσχημάτιστα με

τη δημιουργία καθεστώτος αποκλειστικής θαλπωρής σε ορισμένα μεγάλα συμφέροντα, σε προσωποπαγές επίπεδο— έχει περιορίσει έντονα τον ανταγωνισμό. Προσπάθειες για την αποτελεσματικότερη λειτουργία του συστήματος μέσω θεσμών και κανόνων, οι οποίοι είναι σαφείς και από πριν γνωστοί, συναντούν τις έντονες αντιδράσεις των θιγομένων.

Στις διαρθρωτικές αδυναμίες προστίθενται οι μακροοικονομικές ανισοροπίες, όπως ο υψηλός ρυθμός πληθωρισμού, τα μεγάλα ελλείμματα του δημόσιου τομέα και τα ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών. Η τάση για κατανάλωση είναι ιδιαίτερα ισχυρή. Οι αντιστάσεις στην προσπάθεια συγκράτησής της είναι τεράστιες. Οι σταθεροποιητικές πολιτικές συναντούν αντιδράσεις που περιορίζουν και το χρόνο εφαρμογής και την εμβέλειά τους.

Το συνδικαλιστικό κίνημα

Κινητήρια δύναμη για την κοινωνική εξέλιξη υπήρξε στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες το συνδικαλιστικό κίνημα. Στη χώρα μας το συνδικαλιστικό κίνημα όχι μόνο δεν έπαιξε εξ ίσου σημαντικό ρόλο, αλλά έχει χάσει και τη δυναμική του. Οι διαρκείς παρεμβάσεις του κράτους, οι πελατειακές σχέσεις των συνδικαλιστικών ηγεσιών προς τα μέ-

λη, η ύπαρξη πολλών μικρών επιχειρήσεων και ενός ανεπτυγμένου δημόσιου τομέα έχουν επιδράσει ανασταλτικά στο συνδικαλιστικό κίνημα. Στα φαινόμενα αυτά προστίθεται το γεγονός ότι το ενδιαφέρον για τον συνδικαλισμό φθίνει με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, τον πολλαπλασιασμό των ευκαιριών απασχόλησης, την επέκταση των υπηρεσιών και κυρίως την κρατική παρέμβαση, που αντιμετωπίζει ορισμένες από τις αρνητικές επιπτώσεις της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής.

Οφθαλμοφανείς συνέπειες είναι η κομματικοποίηση και η «οικονομιστική τακτική». Όταν τα προβλήματα του χώρου εργασίας δεν είναι άμεσα και πιεστικά, οι συνδικαλιστές αποκτούν απέναντι στους εργαζομένους το περιθώριο να αναγορεύσουν τις μεταξύ τους αντιπαράθεσεις σε κυρίαρχες αντιθέσεις. Κομματικοποιημένοι συνδικαλιστές, που επικεντρώνουν την προσοχή τους στον ανταγωνισμό των παρατάξεων, δεν έχουν την ευχέρεια και τη διορατικότητα να εντάξουν τις προσπάθειές τους σε έναν μακροπρόθεσμο σχεδιασμό οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης. Αυτοπεριορίζονται κατά κανόνα σε άμεσα εισοδηματικά αιτήματα, υπερασπίζονται τη διατήρηση της ισχύουσας τάξης πραγμάτων, που τους παρέχει αναγνώριση και εξουσίες, προσπαθούν να ξεπεράσουν με λαϊκισμό τα προβλήματα και δεν προωθούν αλλαγές στις δομές.

Το πολιτικό διοικητικό σύστημα

Το διοικητικό σύστημα παρουσιάζει ισχυρές αντιστάσεις σε προσπάθειες προσαρμογής και μετεξέλιξης. Χαρακτηρίζεται από αδράνεια απέναντι στα προβλήματα, συγκεντρωτισμό και άναρχο πολλαπλασιασμό των νομικών ρυθμίσεων. Το κράτος υπήρξε στην Ελλάδα ένας από τους πρωταγωνιστές της οικονομικής ανάπτυξης. Ο ρόλος του αυτός έδωσε στην πολιτική εξουσία τη δυνατότητα να δημιουργήσει ένα εκτεταμένο δίκτυο πελατειακών σχέσεων. Ο ψηφοφόρος παρείχε κομματική πίστη και εξασφάλιζε ως αντάλλαγμα δουλειά, δάνεια ή άλλες εξυπηρετήσεις που του παρείχαν οι πολιτικοί μέσω της διοίκησης. Το κράτος πρόνοιας προσέθεσε στις πελατειακές αυτές σχέσεις νέες με πιο εκσυγχονισμένη μορφή. Ο ψηφοφόρος είναι τώρα πελάτης που απαιτεί ασφαλιστικές ρυθμίσεις, φορολογικές ελαφρύνσεις, επιδοτήσεις κτλ.

Οι παροχές της διοίκησης χορηγούνται χωρίς σύστημα. Η διοίκηση ακολουθεί εντολές της πολιτικής εξουσίας που επιδιώκει την εξασφάλιση πολιτικής πίστης και όχι την εφαρμογή συγκεκριμένης πολιτικής πρόνοιας. Ο πολίτης δεν διαμορφώνει έτσι μια σχέση εμπιστοσύνης προς τη διοίκηση. Δεν γνωρίζει αν έχει υποχρέωση ή όχι η διοίκηση για ορι-

σμένη ενέργεια. Αισθάνεται γι' αυτό συνδεδεμένος προς τους πολιτικούς που μεσολαβούν για την αντιμετώπιση των αναγκών του. Είναι αλλοτριωμένος απέναντι στο κράτος. Αλλά και η διοίκηση είναι αλλοτριωμένη απέναντι στον πολίτη. Υποχρεώσεις συναισθάνεται σχεδόν μόνο προς την πολιτική εξουσία.

Ο μηχανισμός αυτός γεννά απάθεια. Η τάση των υπαλλήλων για αδιαφορία ενισχύεται από διάφορες ρυθμίσεις που περιορίζουν πρωτοβουλίες και καθιερώνουν την ισοπεδωτική μεταχείρισή τους, όπως είναι οι κανόνες για τις αμοιβές, για την εξέλιξη στη σταδιοδρομία, για τις προσλήψεις ή τις μετεκπαιδεύσεις.

Ο «πελατειακός» χαρακτήρας της δημόσιας διοίκησης υπήρξε η αιτία του συγκεντρωτισμού της. Αποσυγκέντρωση και αποκέντρωση έχουν συντελέσει σήμερα στο να μετατεθούν οι διαδικασίες λήψης των αποφάσεων και προς την περιφέρεια και σε κατώτερα όργανα. Παρ' όλα αυτά η βούληση για τη δραστηριοποίηση της δημόσιας διοίκησης εξαρτάται ακόμη σε μεγάλο βαθμό από κεντρικές οδηγίες, πιστώσεις, βοήθεια σε πρόσωπα, μελέτες, γνώσεις που διανέμονται κεντρικά. Σε κεντρικό επίπεδο όμως, επειδή τα θέματα ενδυνάμωσης και νομής της πολιτικής εξουσίας έχουν προτεραιότητα, πολλά και σημαντικά προβλήματα για την ανάπτυξη

ξη και τον εκσυγχρονισμό περνούν σε δεύτερη μοίρα. Οι προσλήψεις κατώτερου προσωπικού σε μια δημόσια επιχείρηση απασχολούν πολλούς παράγοντες, ενώ το επενδυτικό της πρόγραμμα ελάχιστους.

Η αναποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης βρίσκει συνήθως τη δικαιολόγησή της σε ένα συνεχώς επεκτεινόμενο και πιο πολύπλοκο πλέγμα νομικών κανόνων. Η επέκταση του δικαίου δεν είναι καθαυτή αρνητική. Ο εκσυγχρονισμός είναι συνδεδεμένος με περισσότερο δίκαιο. Οι σύγχρονες κοινωνίες ακολουθούν μια πορεία προς ένα πιο σύνθετο και πυκνό πλέγμα νομικών ρυθμίσεων. Τα παραδείγματα του εργατικού και του φορολογικού δικαίου το πιστοποιούν. Οι νέες αυτές ρυθμίσεις γίνονται αποδεκτές επειδή ακολουθήθηκε η συνταγματικά προσδιορισμένη κοινοβουλευτική διαδικασία έγκρισής τους. Δεν απαιτούν πρόσθετη ηθική νομιμοποίηση, όπως για παράδειγμα οι συνταγματικοί κανόνες. Είναι τεχνικές λύσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του οικονομικού και διοικητικού συστήματος. Ακριβώς όμως επειδή δεν απαιτείται μια δικαιολόγηση που να πηγάζει από ευρύτερη κοινωνική αποδοχή και δεν υφίσταται ουσιαστικότερος έλεγχος, μπορούν να αποτελέσουν και αποτελούν μέσο κατάχρησης εξουσίας. Στην εκμετάλλευσή τους για την κατοχύρωση αυθαιρεσιών συντελεί και ο πολύπλοκος και λεπτομερειακός τους

χαρακτήρας. Οι νομικές ρυθμίσεις οφείλουν να υπακούουν στη λογική του συστήματος, στο οποίο εντάσσονται, ώστε να υπάρχει διαφάνεια και δυνατότητα βελτίωσης. Ο άναρχος πολλαπλασιασμός τους, για τον οποίο είναι ενδεικτικός ο όρος «τροπολογία», δείχνει ότι η επέκταση του δικαίου στη χώρα μας δημιουργεί ένα πρόσθετο εμπόδιο στον εκσυγχρονισμό.

Το πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα παρουσιάζει φαινόμενα δυσλειτουργίας. Πιο πρόσφατη ένδειξη η υπόθεση της Τράπεζας Κρήτης. Η υπόθεση αυτή δεν είναι φαινόμενο αχαλίνωτης εκμετάλλευσης οικονομικής δύναμης από έναν ασυνείδητο κεφαλαιούχο· είναι σύμπτωμα της αδυναμίας της πολιτικής εξουσίας να αποστασιοποιηθεί από τις επιχειρηματικές δραστηριότητες και να αυτοδεσμευθεί ως προς τα μέσα που μετέρχεται για να εξασφαλίσει την αναπαραγωγή της.

Ο ταξικός συμβιβασμός, το κράτος πρόνοιας, η οικονομική κρίση περιορίζουν τις εμφανείς διαφορές στην πολιτική των κομμάτων και εξαναγκάζουν τα κόμματα σε όλο και πιο έντονη προπαγάνδα. Ο έλεγχος των μαζικών μέσων ενημέρωσης είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την επιτυχία της προπαγάνδας αυτής. Ο έλεγχος αυτός αλλά και η ανάπτυξη και δραστηριοποίηση των κομματικών οργανώσεων απαιτούν όλο και περισσότερα χρήματα. Ο εύκολος

δρόμος για να εξευρεθούν είναι η συνεργασία με οικονομικούς παράγοντες. Δημιουργείται έτσι ένα στενό πλέγμα σχέσεων ανάμεσα σε κεφαλαιούχους, ιδιοκτήτες μαζικών μέσων ενημέρωσης, πολιτικούς, διοικητές δημόσιων επιχειρήσεων και μεσάζοντες στη χρηματοδότηση κομματικών δραστηριοτήτων. Τα όρια μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής οικονομικής επιδίωξης, δημόσιας και ιδιωτικής περιουσίας, κομματικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων σιγά σιγά συγχέονται.

Η αντιμετώπιση μιας τέτοιας κατάστασης δεν απαιτεί μόνο νομικούς κανόνες και ηθικές αντιλήψεις για τη σχέση δημόσιας και ιδιωτικής δραστηριότητας. Απαιτεί αντίρροπες εξουσίες στην κοινωνία, διαφάνεια των διαδικασιών, περιορισμό του συγκεντρωτισμού της διοίκησης και παρεμπόδιση των συμπλεγμάτων πολιτικής και οικονομικής εξουσίας.

Η πολιτική εξουσία έχει σήμερα στην Ελλάδα κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση του κοινωνικού σχηματισμού. Οι κομματικές αντιπαραθέσεις επηρεάζουν τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων ακόμη και σε τομείς που δεν έχουν καμιά σχέση με την πολιτική στη στενή έννοια του όρου. Στο πανεπιστήμιο, στο σχολείο, σε σωματεία και συλλόγους οι διαδικασίες διαλόγου και δημιουργίας συναίνεσης παρεμποδίζονται και αναστέλλονται από αναμετρήσεις που

πραγματοποιούνται ανάμεσα σε κομματικές παρατάξεις χάριν συμβόλων, θέσεων, σκοπιμοτήτων που αφορούν μόνο δευτερευόντως τον χώρο. Η αντιπαλότητα που στηρίζεται σε συμβολικές αυτοπροβολές των κομματικών εκπροσώπων ματαιώνει τη συζήτηση, άρα και τις λύσεις και τη δυνατότητα προσαρμογής.

Στην πολιτική ζωή κυριαρχεί ως συνέπεια του λαϊκισμού η αντιπαράθεση συμβόλων και συνθημάτων, οι τυποποιημένες συμπεριφορές. Η αναμέτρηση δεν διεξάγεται με επιχειρήματα ουσίας. Είναι αναμέτρηση «φωτός και σκότους». Οι πολιτικές παρατάξεις, επειδή ακριβώς χρησιμοποιούν συμβολισμούς αντί για επιχειρήματα, δεν έχουν καμιά δυνατότητα επαφής. Η πολιτική εξουσία, που έχει μάθει να χειραγωγεί την κοινή γνώμη με την προσήλωση σε σύμβολα, δεν προωθεί τον κριτικό διάλογο. Ωστόσο, ο κριτικός διάλογος, η αυτονομία γνώμης, ο πολλαπλασιασμός των κέντρων πληροφόρησης είναι στοιχεία απαραίτητα του εκσυγχρονισμού.

Η αγκύλωση της ιδεολογίας

Η κυρίαρχη ιδεολογία στον προοδευτικό χώρο αντανακλά προβλήματα του παρελθόντος και δεν αντι-

μετωπίζει το μέλλον. Είναι ιδεολογία που καθορίστηκε από τις κοινωνικές και πολιτικές αντιπαράθεσεις της περιόδου που ακολούθησε τον δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο. Κεντρικά θέματά της είναι η άμεση πολιτική και οικονομική εξάρτηση από τις «προστάτιδες» δυνάμεις, η ασυδοσία της διασυνδεδεμένης με την πολιτική εξουσία ιδιωτικής επιχείρησης, η μεταπρατική δομή της οικονομίας. Επιδίωξή της είναι η αυτοδύναμη οικονομική ανάπτυξη, η δημιουργία βαριάς βιομηχανίας, η επέκταση των κρατικών δραστηριοτήτων. Η κυρίαρχη ιδεολογία αγνοεί την αλληλοεξάρτηση των οικονομιών και την αναγκαστική ένταξη της Ελλάδας στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Δεν αντιμετωπίζει τον μικτό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και δεν συνάγει συμπεράσματα για τις επιπτώσεις που έχει ο χαρακτήρας αυτός σε μια σειρά από θέματα, όπως οι εργασιακές σχέσεις, η φορολογία κερδών, η πολιτική τιμών. Είναι ιδεολογία που δεν έχει απαντήσει στο ερώτημα τί σημαίνει πρακτικά «σοσιαλιστικός μετασχηματισμός» με δεδομένους τους υπαρκτούς και όχι τους θεωρητικούς βαθμούς ελευθερίας που διαθέτει μια μικρή χώρα με ανοιχτή οικονομία αγοράς, η οποία είναι μέλος μιας ευρύτερης ομάδας κρατών, όπως η ΕΟΚ.

Η ευρύτατα διαδεδομένη άποψη για το σοσιαλισμό έχει ενσωματώσει στοιχεία λαϊκισμού. Με τον

όρο «λαϊκισμός» εννοούμε μια πολιτική πρακτική που εστιάζεται στην αποσπασματική ικανοποίηση άμεσων αιτημάτων χωρίς να ακολουθεί μια μακροπρόθεσμη προοπτική εκσυγχρονισμού ή αλλαγών των δομών της κοινωνίας. Εννοούμε μια τακτική συγκυριακή που αποφεύγει ουσιαστικές αναμετρήσεις και επιδιώκει να επιτύχει συναίνεση με παραχωρήσεις, αναπαράγοντας έτσι την υφιστάμενη κοινωνική δομή. Ο λαϊκισμός ασκεί επιρροή προωθώντας μια αντίληψη ισότητας που δεν υπολογίζει αξιολογικές ιεραρχήσεις, διαφορές που προκύπτουν από ποιοτικά χαρακτηριστικά και από το μέγεθος της προσφοράς του καθενός στην ικανοποίηση των αναγκών της κοινωνίας. Ο λαϊκισμός δεν εκπαιδεύει, δεν καθοδηγεί, αλλά ακολουθεί το αίσθημα που θεωρεί κοινό. Διαχωρίζει την κοινωνία σε εχθρούς και φίλους, ταυτίζει συνειδητά τα ανόμοια για να δημιουργεί τεχνητές συσπειρώσεις συγκαλύπτοντας τις πραγματικές αντιθέσεις και τα προβλήματα.

Η σημερινή κυρίαρχη ιδεολογία στον προοδευτικό χώρο εκφράζει τις κοινωνικές αντιθέσεις που συνδέονται με την αστικοποίηση. Η ένταξη του μισού σχεδόν αγροτικού πληθυσμού και ενός σημαντικού τμήματος της εργατικής τάξης στον αστικό χώρο συνδέθηκε με μετανάστευση, καταπίεση, εκμετάλλευση, αυθαιρεσία της εξουσίας και αυταρχισμό. Προκάλεσε αγώνες για περισσότερη δημοκρα-

τία, κοινωνική δικαιοσύνη, παιδεία, κράτος πρόνοιας, ανάπτυξη της περιφέρειας. Η ένταξη έχει σχεδόν ολοκληρωθεί. Η πορεία από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα έχει ανακοπεί. Τα επαρχιακά κέντρα μεταβλήθηκαν σε πόλεις με συνεχώς επεκτεινόμενη οικονομική δραστηριότητα. Οι εργαζόμενοι στις πόλεις έχουν βιοτικό επίπεδο που τους επιτρέπει να ακολουθήσουν έναν αστικό τρόπο ζωής.

Τα προβλήματα που απαιτούν λύσεις είναι σήμερα διαφορετικά, άλλου επιπέδου και πιο σύνθετα: δημιουργία συναίνεσης για βασικούς στόχους ανάπτυξης, ιεράρχηση προτεραιοτήτων, ισορροπία μεταξύ οικονομικής δραστηριότητας και περιβάλλοντος, σύγκλιση μορφωτικών και πολιτισμικών επιπέδων, διαμόρφωση σχέσεων με το εξωτερικό περιβάλλον. Είναι προβλήματα που συνδέονται με έναν διαφορετικό βαθμό ανάπτυξης της χώρας. Οι απαντήσεις του παρελθόντος δεν αρκούν πια. Αυτό που ίσχυε για την Ελλάδα της δεκαετίας του 1960 δεν ισχύει για την Ελλάδα του 2000.

Η αναντιστοιχία της ιδεολογίας προς τα πραγματικά προβλήματα έχει ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις: Το άτομο που δεν έχει τα μέσα να αντιληφθεί και να ερμηνεύσει τα γεγονότα αισθάνεται αποξενωμένο· πιστεύει ότι οι εξελίξεις δεν ακολουθούν την πορεία που θα μπορούσαν να ακολουθήσουν· ότι εκείνοι, στους οποίους εναπέθεσε ελπίδες

και εμπιστοσύνη, δεν φάνηκαν άξιοί του. Οι ανεκπλήρωτες προσδοκίες οδηγούν σε αμφισβήτηση της αξιοπιστίας των πολιτικών ηγεσιών και της ακολουθούμενης πολιτικής. Παράδειγμα το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1985. Ήταν ο μόνος τρόπος να ανακοπεί η αρνητική πορεία της ελληνικής οικονομίας και να εξασφαλιστεί η συνέχιση του δανεισμού από το εξωτερικό. Συνάντησε παρ' όλα αυτά, όπως τα αντίστοιχα σταθεροποιητικά προγράμματα σε άλλες χώρες, την αμφισβήτηση της κοινής γνώμης, που θεωρούσε ότι μια σοσιαλιστική κυβέρνηση δεν επιτρέπεται να ακολουθήσει σταθεροποιητική πολιτική. Μόνο η αισθητή βελτίωση των οικονομικών μεγεθών δύο χρόνια μετά αποκατέστησε μια ορθότερη αντίληψη για τις νομοτέλειες της οικονομίας.

Η αγκύλωση της ιδεολογίας είναι ανασχετικός παράγοντας για τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας. Παρεμποδίζει το διάλογο και τη συναίνεση ως προς τα μέτρα που θα επιτρέψουν στο κοινωνικό σύνολο να κατευθύνει την εξελικτική πορεία εκμεταλλεόμενο τις νομοτέλειες του συστήματος. Οι νομοτέλειες αυτές θα επιβάλουν στο τέλος τη δική τους λογική παρά τις όποιες ιδεολογίες. Θα εξουδετερώσουν τα αναχρονιστικά ιδεολογήματα και θα εξαναγκάσουν σε συναίνεση εκείνους που πεισματικά αρνούνται να αναγνωρίσουν την πραγματικότη-

τα. Θα είναι όμως τότε αργά για να επηρεαστούν οι εξελίξεις. Η καθυστερημένη συμμόρφωση θα συμπορεύεται με μια σειρά από χαμένες ευκαιρίες.

Ο νεοσυντηρητισμός

Η συντηρητική παράταξη υποστηρίζει ότι ο εκσυγχρονισμός της χώρας δεν είναι δυνατός χωρίς μια πολιτική φιλελευθεροποίησης. Η νεοσυντηρητική αντίληψη πρεσβεύει μια οικονομική πολιτική που στηρίζεται στην προσφορά και βελτιώνει την αποδοτικότητα των κεφαλαίων ώστε να ενισχυθεί η διαδικασία συσσώρευσης. Ταυτόχρονα, επιδιώκει την αποκατάσταση όσο το δυνατόν πληρέστερων συνθηκών ανταγωνισμού. Στο πολιτικό πεδίο οι νεοσυντηρητικοί υποστηρίζουν την εκτεταμένη μεταβίβαση αποφάσεων από την κυβέρνηση και τη διοίκηση στις ενδιαφερόμενες ομάδες συμφερόντων (βιομήχανους, εργαζόμενους, επαγγελματίες) για να αποσυμφορηθούν τα κέντρα εξουσίας και να επιτευχθεί μεγαλύτερη συναίνεση. Τέλος, όσον αφορά το πολιτισμικό-κοινωνικό περιβάλλον, οι νεοσυντηρητικοί επιδιώκουν την αποπολιτικοποίηση της δημόσιας ζωής, αρνούνται την αναγκαιότητα ενός κριτικού προσανατολισμού και μιας κοινωνικής ηθικής που

μπορούν να αμφισβητήσουν τις νομιμοποιητικές βάσεις της σύγχρονης κοινωνίας.

Η νεοσυντηρητική πολιτική έχει όλο και μεγαλύτερη απήχηση στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Η επιτυχία της οφείλεται εν μέρει στο ότι επιβάρυνε με το κόστος αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης όχι το κοινωνικό σύνολο, αλλά μειοψηφίες ή ομάδες ατόμων που περιθωριοποιούσε η εξέλιξη (π.χ: αλλοδαπούς εργαζόμενους). Οφείλεται επίσης στην αρνητική στάση του πληθυσμού απέναντι στην επέκταση της φορολογίας και του κρατικού παρεμβατισμού.

Η νεοσυντηρητική πρόταση οδηγεί στην οπισθοδρόμηση. Στοιχεία εκσυγχρονισμού της κοινωνίας είναι ο έλεγχος της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας. Σήμερα, που οι μορφές κοινωνικής οργάνωσης καθίστανται όλο και πιο πολύπλοκες, ο έλεγχος αυτός είναι περισσότερο παρά ποτέ αναγκαίος. Τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικο-διοικητικό σύστημα η συγκέντρωση κεφαλαίου και η συγκέντρωση εξουσίας έχουν ενισχύσει τις αυταρχικές τάσεις, υπάγουν στη λογική του χρήματος-κέρδους ή της εξουσίας-γραφειοκρατίας όλο και περισσότερες πλευρές της ζωής, αλλοιώνοντας ριζικά τις συνθήκες διαβίωσης και αλλοτριώνοντας το άτομο. Η εξέλιξη αυτή δεν απαιτεί κατάργηση των αντίρροπων εξουσιών και ελέγχων, όπως θέλει ο νεοσυντηρητισμός.

απαιτεί την ανάπτυξη νέων μορφών κοινωνικής ενσωμάτωσης που εξασφαλίζουν περισσότερη δημοκρατία και ελευθερία. Οι νεοσυντηρητικές λύσεις θεραπεύουν μόνο ευκαιριακά τα συμπτώματα κρίσης. Παράδειγμα αποτελούν οι συντεχνιακές λύσεις. Η μεταβίβαση αποφάσεων σε οργανωμένες ομάδες μπορεί πράγματι να αποσυμφορήσει τις διοικητικές διαδικασίες και να καταστήσει πιο ευέλικτη την κρατική μηχανή, εμποδίζει όμως την υπαγωγή θεμάτων σημαντικών για το κοινωνικό σύνολο σε διαδικασίες διαφανείς, όπως οι κοινοβουλευτικές. Στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες είναι δυνατή η συμμετοχή περισσότερων ομάδων και ο πολύπλευρος επηρεασμός των αποφάσεων, πράγμα αδύνατο όταν αποφασίζουν μακριά από τη δημοσιότητα τα οργανωμένα συμφέροντα.

Μεταϊδεολογία ή ουτοπία

Η ιδεολογική κρίση δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο της ελληνικής κοινωνίας. Οι κοσμοθεωρίες, οι συνολικές ερμηνείες της εξελικτικής πορείας της κοινωνίας, που είναι ταυτόχρονα και προκλήσεις για δράση και αλλαγή της κοινωνίας, δεν αποδείχτηκαν ικανές να εντάξουν στο σχήμα τους την πληθώρα των γεγονότων των τελευταίων δεκαετιών και έχα-

σαν την πειστικότητά τους. Στη θέση τους κυριαρχεί η αμφισβήτηση, η κριτική και η άρνηση κάθε παλαιότερης πίστης. Το τέλος των ιδεολογιών έφερε μια νέα αντίληψη, την μεταϊδεολογία. Η μεταϊδεολογία χαρακτηρίζεται από άρνηση γενικών θεωρήσεων, υποβάθμιση των ιδεολογικών στοιχείων, προβολή της τεχνοκρατικής λογικής και πρακτική αντιμετώπιση των προβλημάτων. Τη θεωρητική σύλληψη αντικαθιστά ο ρεαλισμός, τη θεωρητική ερμηνεία η πολύπλευρη καθημερινή πληροφόρηση. Η μεταϊδεολογία είναι μία όψη της συντηρητικής στάσης. Είναι η λύση που κυριαρχεί στον μη αριστερό χώρο.

Η μεταϊδεολογία οδηγεί σε αυταρχισμό. Εφόσον οι ειδικοί είναι οι μόνοι που κατέχουν ικανοποιητικά την τεχνική γνώση, είναι και οι μόνοι που μπορούν να εγγυηθούν μια αντικειμενική λύση των κοινωνικών προβλημάτων. Διαμάχες και συζητήσεις για τις κατευθύνσεις που εκείνοι προτείνουν δεν είναι σκόπιμες. Οι λύσεις τους θα πρέπει να επιβληθούν.

Η μεταϊδεολογία δεν προσφέρει διέξοδο. Η ατομική και συλλογική δραστηριότητα χρειάζεται να υπηρετεί και την ουτοπία για να έχει στόχους, μακροπρόθεσμη προοπτική και ιστορική διάσταση. Χωρίς ουτοπία δεν είναι δυνατή ούτε ηθική ούτε δράση που να ξεπερνάει το σήμερα: η καθημερινότητα εκμηδενίζει τη συνείδηση και η διαχείριση την πολιτική πράξη. Η ουτοπία δεν έχει την έννοια του

ανέφικτου αλλά του οράματος, του στόχου που εκλογικεύει την πράξη. Αρκεί να μην πιστέψουμε ως δυνατές παραδείσιες καταστάσεις, στις οποίες έχουν εξαφανιστεί τόσο οι ανθρώπινες ιδιομορφίες όσο και οι περιορισμοί που επιβάλλει το φυσικό περιβάλλον. Αρκεί όσοι πιστεύουν στην αναγκαιότητα μιας άλλης κοινωνίας να μην παρασύρονται στον προσδιορισμό καταληκτικών ημερομηνιών της κοινωνικής αλλαγής. Αρκεί να μην έχουμε την ψευδαίσθηση, εξαιρετικά διαδεδομένη στην ελληνική κοινωνία λόγω του λαϊκισμού, ότι το επιθυμητό είναι και αμέσως πραγματοποιήσιμο και ότι «οι ουσιαστικές τομές» γίνονται χωρίς μελέτη, στρατηγική και κινητοποίηση της κοινωνίας. Η απογοήτευση και η ιδιότητα δεν οφείλονται πάντα σε διαψευσμένες ελπίδες, αλλά συχνά και σε εσφαλμένη αντίληψη για την ουτοπία. Αν νοηθεί η ουτοπία σε συνάρτηση με την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, αν σχεδιαστεί ως μια συνεχής πορεία προς λιγότερη αλλοτρίωση, περισσότερη δημοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη, αποτελεσματικότερο κράτος πρόνοιας, μεγαλύτερο εισόδημα και συνεχώς βελτιούμενες συνθήκες ζωής, τότε είναι δυνατό να στοιχηθεί η πράξη με τα οράματα.

Η ουτοπία, όπως περιγράφηκε, ανταποκρίνεται στο σοσιαλιστικό όραμα. Η σοσιαλιστική προοπτική έχει χάσει όμως σε πειστικότητα. Το μεγαλειώ-

δες σχέδιο για μια κοινωνία ελεύθερη από καταναγκασμούς έδωσε ζωή σε ιστορικά νέες μορφές καταναγκασμών. Η εξέλιξη έδειξε ότι η προσπάθεια για ισότητα μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την αποπείδωση και την αποτελμάτωση, η κοινωνική δικαιοσύνη τη γραφειοκρατικοποίηση, οι νέες μορφές δημοκρατίας την καταπίεση και τη δικτατορία. Η πολιτική πρακτική και θεωρία έχουν οδηγήσει, εδώ και πολλά χρόνια, στην υπέρβαση της ιστορικά διαμορφωμένης σοσιαλιστικής θεωρίας. Παρ' όλα αυτά το ηθικό μήνυμα για μια κοινωνία χωρίς προνόμια και αλλοτρίωση παραμένει ανέπαφο.

Ο κριτικός ορθολογισμός βασική αρχή δράσης

Η κοινωνική αλλαγή πραγματοποιείται στο ρυθμό που η κοινωνία βελτιώνει τις δυνατότητές της να καθοδηγεί τις εξελίξεις, αυξάνει τις παραγωγικές της δυνάμεις και διαμορφώνει νέες διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης και δραστηριοποίησης. Βηματοδότης της εξέλιξης είναι ο ρυθμός μάθησης. Καθοριστικό στοιχείο για την πρόοδο είναι η ανάλυση και η διερεύνηση των στοιχείων που επηρεάζουν την κοινωνική-οικονομική-πολιτική εξέλιξη, η κριτική θεώρησή τους και η εφαρμογή της γνώσης

που αντλείται μ' αυτόν τον τρόπο, ο κριτικός ορθολογισμός.

Ο κριτικός ορθολογισμός δεν συμβιβάζεται με πρότυπα που καθορίζουν εκ των προτέρων το πρακτέο. Πρότυπα δεν υπάρχουν και δεν μπορεί να υπάρξουν γιατί, σε κάθε περίοδο, ανάλογα με την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων, της διεθνούς κατάστασης και των άλλων μεταβλητών που καθορίζουν την κοινωνική και οικονομική κατάσταση μιας χώρας, οι άμεσα επιδιωκτέοι στόχοι είναι διαφορετικοί. Σε μια χώρα της Αφρικής, όπως η Αιθιοπία, με τεράστιο ποσοστό αναλφαβήτων και ανύπαρκτη βιομηχανία, ούτε οι πολιτικές επιδιώξεις του σοσιαλιστικού κινήματος ούτε το σοσιαλιστικό όραμα μπορεί να είναι το ίδιο με εκείνο μιας αναπτυγμένης βιομηχανικής χώρας.

Ο κριτικός ορθολογισμός επιβάλλει στη σοσιαλιστική πολιτική να λαμβάνει συνεχώς υπόψη της τη μεταβολή του κοινωνικού περιβάλλοντος και να ανανεώνεται με τις εμπειρίες που προκύπτουν από αυτήν. Ιδεολογία και πολιτική προωθούν την κοινωνική αλλαγή όταν αξιοποιούν τη λογική που καθορίζει τις εξελίξεις για να επαναπροσδιορίζουν συνεχώς τακτική και στόχους. Ο δρόμος προς το σοσιαλισμό προκύπτει από συνεχή αναζήτηση, από πείραμα, από αυτοκριτική και έμπνευση. Διαφορετικά, η σοσιαλιστική πολιτική θα εξαντλείται σε

εφαρμογή σχηματοποιημένων λύσεων που είναι εξωπραγματικές και δεν οδηγούν σε ποιοτική αναβάθμιση της κοινωνίας.

Η ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και το κράτος δικαίου

Πυρήνα του σοσιαλιστικού προγράμματος αποτελεί η θέση ότι είναι δυνατή μια άλλη μορφή οργάνωσης των παραγωγικών και των συνυφασμένων με αυτές εργασιακών σχέσεων, η οποία καταργεί την εκμετάλλευση και τον ετεροκαθορισμό της εργασίας. Η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα της παραγωγής θα χάριζε στον εργαζόμενο την απελευθέρωση από την εκμετάλλευση και την αυτονομία του. Η εξέλιξη έδειξε ότι αλλαγή στο καθεστώς ιδιοκτησίας που αντικαθιστά τον ιδιώτη εργοδότη με το κράτος εργοδότη δεν παρέχει στους εργαζόμενους τη δυνατότητα να επηρεάσουν τη λήψη των αποφάσεων για τη διανομή του προϊόντος της δουλειάς τους και την οργάνωση της εργασίας. Η εκμετάλλευση στην περίπτωση αυτή μπορεί να γίνει ακόμα πιο έντονη και η αλλοτρίωση ακόμη πιο μεγάλη. Η αλλαγή στις ιδιοκτησιακές σχέσεις ούτε δημιουργεί κατ' ανάγκην τις δυνατότητες ενός καλύτερου επιπέδου ζωής ούτε καταργεί τις τα-

ξικές διακρίσεις· δημιουργεί νέες μορφές ταξικών σχέσεων με περισσότερη πολλές φορές ετερονομία και περισσότερους κινδύνους για την ατομική ελευθερία. Το σημερινό οικονομικο-πολιτικό σύστημα δεν μπορεί να μετατραπεί άρδην σε μια ανώτερη κοινωνία με την εφαρμογή μιας συνταγής που αφορά την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Δεν μπορεί να μετατραπεί και γιατί οι εργασιακές σχέσεις δεν έχουν τη μορφή και τη σημασία που είχαν άλλοτε για τη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων. Άλλες σχέσεις, όπως του παραγωγού με τον καταναλωτή, και άλλες μορφές οικονομικής δραστηριότητας, όπως του αυτόνομου επαγγελματία που παρέχει υπηρεσίες, θέτουν νέα και πιο σύνθετα προβλήματα.

Στην παραδοσιακή σοσιαλιστική πολιτική θεωρία το κράτος δικαίου, τα δικαιώματα του ατόμου και του πολίτη, παίζουν δευτερεύοντα ρόλο. Η αντίληψη αυτή είναι απόρροια της άποψης ότι το δίκαιο, σε τελική ανάλυση, «διατάσσεται» από την παραγωγική διαδικασία· είναι μέσο για να ασκεί την εξουσία της η αστική τάξη. Πράγματι, το δίκαιο είναι μέσο χειραγώγησης και με τη βοήθειά του εξασφαλίζεται κατά κύριο λόγο η κοινωνική τάξη. Ορισμένοι βασικοί θεσμοί του όμως, όπως οι γενικές αρχές του ποινικού δικαίου, τα δικαιώματα του πολίτη και του ατόμου, ανήκουν στο πολιτισμικό περι-

βάλλον. Αντλούν τη νομιμότητα και την ισχύ τους όχι από την έγκρισή τους σε μια τυπική διαδικασία, αλλά από μια γενικότερη αποδοχή και συναίνεση. Οι πολίτες θεωρούν την τήρησή τους προϋπόθεση μιας εύρυθμης λειτουργίας της κοινωνίας. Οι κανόνες αυτοί απέκτησαν τον ιδιαίτερο αυτό χαρακτήρα επειδή κατοχύρωσαν ελευθερίες, περιόρισαν την εξάρτηση και την καταπίεση. Υπήρξαν κατακτήσεις της αστικής απελευθέρωσης και των αγώνων για κράτος δικαίου. Αποτελούν και σήμερα εγγυήσεις ελευθερίας και ελεύθερης ανάπτυξης του ατόμου. Το κράτος δικαίου είναι αναγκαία συνθήκη της σοσιαλιστικής προοπτικής.

Η σοσιαλιστική εκσυγχρονιστική λύση

Οι κοινωνικές αντιπαραθέσεις εστιάζονται γύρω από τρεις κύκλους προβλημάτων. Ο πρώτος αφορά θέματα διανομής του εγχώριου προϊόντος, είναι συνδεδεμένος με την ταξική αντιπαράθεση αλλά και τις κρατικές παρεμβάσεις για αντιμετώπιση των αδικιών από τη λειτουργία της αγοράς. Στην επικαιρότητα είναι κυρίως προβλήματα κρατικών παροχών στο πλαίσιο του κράτους πρόνοιας. Τα σχετικά προβλήματα μπορούν να αποκτήσουν ιδιαίτερη οξύτητα τόσο σε περίοδο οικονομικής αστάθειας, όσο

και στην εντεινόμενη σήμερα δημοσιονομική κρίση. Ο δεύτερος σχετίζεται με αντιθέσεις για τον έλεγχο και τη νομή της εξουσίας. Οι αντιθέσεις αυτές εμφανίζονται ως διαμάχες στο πολιτικο-διοικητικό σύστημα, ως θέματα ελέγχου της εξουσίας, διαφάνειας των διαδικασιών και αποκέντρωσης. Τέλος, ο τρίτος κύκλος έχει ως επίκεντρο διαφορές σχετικά με το πολιτισμικό-κοινωνικό περιβάλλον, τη διατήρηση ή αποκατάσταση τρόπων ζωής που κινδυνεύουν, την κατοχύρωση ικανοποιητικών συνθηκών ζωής. Τα οικολογικά προβλήματα είναι παράδειγμα παρόμοιων αντιθέσεων.

Στη χώρα μας υποστηρίζονται σήμερα πολλές και διαφορετικές λύσεις των προβλημάτων αυτών. Αναφέρθηκε ήδη η νεοσυντηρητική. Η σοσιαλιστική εκσυγχρονιστική είναι εκείνη που ανταποκρίνεται στις έννοιες της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού όπως αναλύθηκαν.

Η σοσιαλιστική εκσυγχρονιστική λύση χαρακτηρίζεται από τρεις επιδιώξεις: α) τη συνεχή διεύρυνση των δυνατοτήτων για ελεύθερη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου και για απελευθερωμένες μορφές ζωής με λιγότερη αλλοτρίωση, εκμετάλλευση ή καταπίεση, β) την κατοχύρωση και επέκταση ρυθμίσεων, οι οποίες προωθούν τη δημοκρατία, την αυτονομία του ατόμου, την κοινωνική δικαιοσύνη, τον έλεγχο της οικονομικής και πολιτι-

κής εξουσίας, και αποτελούν τον πυρήνα του κοινωνικού κράτους και του κράτους δικαίου και γ) τον οικονομικό εκσυγχρονισμό στα πλαίσια των περιορισμών που επιβάλλει η εγγενής λογική του συστήματος.

Η πρώτη επιδίωξη είναι η βασική της σοσιαλιστικής πολιτικής. Εκείνο που επιδιωκόταν με την ουτοπία της αταξικής κοινωνίας είναι η δυνατότητα να έχουν όλα τα άτομα τον ίδιο βαθμό ελευθερίας μέσω ενός πλέγματος κοινωνικών ρυθμίσεων που ορίζει ότι η ελευθερία του ενός δεν αναπτύσσεται εις βάρος του άλλου. Η κατάργηση της ετεροπροσδιορισμένης εργασίας ή της κρατικής εξουσίας, προϋπόθεση της αταξικής κοινωνίας, δεν είναι ούτε σήμερα ούτε αύριο εφικτή. Τόσο η εξαρτημένη εργασία όσο και η εξάρτηση από το κράτος θα αποτελούν την πραγματικότητα της κοινωνίας μας. Η ουτοπία, όσο μένει σε ένα εξωπραγματικό βάθος, είναι άχρηστη. Θα πρέπει να την κατεβάσουμε στο επίπεδο του εφικτού. Θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τους εγγενείς περιορισμούς για να τους εξουσιάσουμε στο μέτρο του δυνατού και να δημιουργήσουμε νέους χώρους ελευθερίας. Αυτό δεν αποτελεί νομιμοποίηση του υπάρχοντος, αλλά εκλογίκευση της δράσης μας. Έτσι θα αντικατασταθούν οι μη εκπληρώσιμες αναμονές με έναν σοσιαλισμό πράξης, ο καταναγκασμός των δογματικών λύσεων θα αντι-

κατασταθεί με έναν σοσιαλισμό ελευθερίας, οι διαψευδόμενες προσμονές με έναν σοσιαλισμό ελπίδας.

Κατευθύνσεις

Το πλαίσιο της σοσιαλιστικής εκσυγχρονιστικής πολιτικής καθορίζεται, μεταξύ άλλων, από τις ακόλουθες κατευθύνσεις:

1) Τη δημιουργία μιας κοινωνικής δυναμικής που περιορίζει και ελέγχει την οικονομική και πολιτική εξουσία. Μια ισχυρή κοινωνία εξισορροπεί τις πιέσεις και τις αυταρχικές τάσεις που προέρχονται από το κράτος και τις επιχειρήσεις. Η κοινωνία «ισχυροποιείται» όταν υπάρχουν φορείς, κοινωνικά κινήματα, οργανώσεις που διαμορφώνουν και προωθούν αυτόνομα λύσεις για τα συλλογικά προβλήματα, όταν υπάρχει πολλαπλότητα κέντρων εξουσίας. Παραδείγματα αποτελούν ο τύπος, οι τοπικοί ραδιοσταθμοί και τηλεοράσεις, τα αυτόνομα συνδικάτα, οι οικολογικές κινήσεις, οι γυναικείες οργανώσεις, οι ενώσεις καταναλωτών, οι πολιτιστικοί σύλλογοι. Στην «ισχυροποίηση» της κοινωνίας συμβάλλουν επίσης αυτόνομες διοικητικές υπηρεσίες με αποστολή την προστασία των πολιτών. Οι υπηρεσίες ελέγχου της δημόσιας διοίκησης ή προστασίας των καταναλωτών, ή ελέγχου της χρησιμοποίησης

ατομικών στοιχείων σε διάφορες χώρες έχουν συμβάλει σημαντικά στον κοινωνικό έλεγχο της εξουσίας. Θα πρέπει τέλος να τονιστεί κάτι σχεδόν αυτονόητο: στην ενίσχυση των αντίρροπων εξουσιών θα συμβάλει η κατάργηση του πλέγματος ποδηγέτησης, το οποίο επιτρέπει στην εκάστοτε κυβέρνηση να επηρεάζει τις δραστηριότητες μιας σειράς κοινωνικών φορέων, από τα συνδικάτα ως τον επαρχιακό τύπο.

Έχει επανειλημμένα υποστηριχθεί η ανάγκη συμμετοχής των κομμάτων στη ρύθμιση διαφόρων θεμάτων, όπως της τηλεοπτικής πληροφόρησης, για να δημιουργηθούν αντίβαρα σε κυβερνητικές αυθαιρεσίες. Τα κόμματα όμως οργανώνονται σε ολιγοπώλιο όταν δεν μπορούν να μονοπωλήσουν κρατική εξουσία. Η κομματικοποίηση δεν ενισχύει την κοινωνία, αλλά την εξασθενεί. Οι δήθεν ελεύθερες συζητήσεις της τηλεόρασης, όπου εκπροσωπούνται αποκλειστικά και μόνον κόμματα, αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα καταπίεσης με κοινή συμφωνία κάθε διαφορετικής γνώμης. Διαδεδομένη είναι επίσης η άποψη ότι η συμμετοχή των πολιτών στις διοικητικές διαδικασίες συμβάλλει στη δημοκρατικοποίηση της εξουσίας. Η συμμετοχή των πολιτών, αν και χρήσιμη, δεν επηρεάζει αποφασιστικά τη στάση της διοίκησης. Ο πολίτης δεν έχει τη γνώση, το χρόνο, την ικανότητα ή το ενδιαφέρον να

επηρεάσει τη λήψη των αποφάσεων. Πολύ πιο σημαντική από τη συμμετοχή σε προκαθορισμένες διαδικασίες είναι η συνεχής και πολύμορφη δραστηριότητα των πολιτών όταν δημιουργεί, απέναντι στις κατεστημένες εξουσίες, αυτόνομα κέντρα ελέγχου και κριτικής.

2) Την ενίσχυση της αυτονομίας του ατόμου. Η ενίσχυση της θέσης του ατόμου ισχυροποιεί το σύνολο της κοινωνίας. Μια κοινωνία πολιτών είναι λιγότερο δεκτική σε αυταρχισμό και καταπίεση. Τρεις κατηγορίες κανόνων χρειάζονται επανεξέταση, επέκταση και λεπτομερέστερη διαμόρφωση.

α) Τα δικαιώματα του πολίτη, όπως προβλέπονται από το σύνταγμα, είναι μέσο άμυνας απέναντι στην κρατική εξουσία. Αλλά η κατοχύρωση των δυνατοτήτων άμυνας δεν είναι πια αρκετή. Χρειάζεται να περάσουμε σε μια νοοτροπία κατάκτησης ελευθερίας, να θεσμοθετηθούν οι ελευθερίες του πολίτη, οι δυνατότητές του να επηρεάζει τις εξελίξεις σύμφωνα με τις απόψεις του. Δυνατότητες επηρεασμού παρέχουν ρυθμίσεις που επιτρέπουν την έγερση αγωγής από ομάδες πολιτών σε θέματα προστασίας περιβάλλοντος ή προστασίας του καταναλωτή. Το δικαίωμα κατατοπισμού του πολίτη για τα στοιχεία που έχει συγκεντρώσει η διοίκηση σε υποθέσεις που τον αφορούν ισχυροποιεί τη θέση του. Ο δραστικός περιορισμός της χρήσης του χαρακτηρι-

σμού «εμπιστευτικό» ή «απόρρητο» συντελεί στη διαφάνεια των διαδικασιών της διοίκησης.

β) Οι προστατευτικές διατάξεις που έχουν κατά καιρούς καθιερωθεί για λόγους κοινωνικής δικαιοσύνης και αποτελούν το πλαίσιο του κράτους πρόνοιας ανταποκρίνονται σε ορισμένο στάδιο ανάπτυξης. Όσο προχωρεί η εξέλιξη, τόσο το άτομο αποκτά περισσότερες δυνατότητες να σταθμίζει και να επιδιώκει αποτελεσματικά τα συμφέροντά του. Υπάρχουσες προστασίες γίνονται περιττές. Δημιουργείται όμως ταυτόχρονα η ανάγκη για νέες, γιατί η εξέλιξη ανοίγει νέες δυνατότητες επηρεασμού και εκμετάλλευσης των αδυναμιών του. Οι κρατικές ρυθμίσεις δεν θα πρέπει ούτε να αγνοούν τις αδυναμίες και τις δυνατότητες χειραγώγησης του ατόμου αλλά ούτε να το κηδεμονεύουν. Επιδίωξη πρέπει να είναι να διαφυλάσσουν και να προωθούν την ιδιαιτερότητα και την αυτονομία του.

γ) Η ισχυρή κοινωνία των πολιτών προϋποθέτει ότι καμιά ομάδα ατόμων δεν θα έχει περισσότερη ελευθερία ή αυτονομία από τις άλλες. Το φύλο δεν μπορεί να είναι κριτήριο προνομίων και διακρίσεων. Έχουν νομοθετηθεί ήδη πολλές ρυθμίσεις για την αποκατάσταση της ισότητας των δύο φύλων. Παρ' όλες όμως τις βελτιώσεις στο νομικό καθεστώς, οι διακρίσεις παραμένουν ακόμη σημαντικές. Η ισότητα στην οικογένεια θα παραμένει θεωρητική όσο

δεν βελτιώνονται ταυτόχρονα οι δυνατότητες εκπαίδευσης, επαγγελματικής απασχόλησης και συνταξιοδότησης της γυναίκας. Η γυναίκα θα παραμένει εξαρτημένη από το σύζυγο, ο οποίος έχει μονοπωλήσει την απασχόληση για απόκτηση εισοδήματος. Ο καθορισμός ποσοστών συμμετοχής γυναικών σε αιρετά όργανα διοίκησης είναι επίσης κίνηση που θα προωθήσει σημαντικά τις ίσες ευκαιρίες.

3) Την ελευθερία πληροφόρησης και επικοινωνίας. Η πληρέστερη πληροφόρηση οδηγεί σε ορθότερη εκτίμηση μιας κατάστασης και σε αποφάσεις που ανταποκρίνονται καλύτερα στους σκοπούς και τα συμφέροντα εκείνου που αποφασίζει. Η πληροφόρηση παρέχει εξουσία, διευρύνει τις δυνατότητες δράσης, αποτελεί καθοριστικό στοιχείο στην προσπάθεια επηρεασμού της κοινωνικής εξέλιξης. Η κάθε εξουσία επιδιώκει να ελέγχει τις πληροφορίες, να παρασιωπά ή να πληροφορεί ανάλογα με τις επιδιώξεις της. Η ελευθερία της πληροφόρησης και η συναρτημένη με αυτήν ελευθερία της επικοινωνίας αποτελούν στη σύγχρονη κοινωνία βασικές προϋποθέσεις της δημοκρατίας. Η ελευθερία της πληροφόρησης συνεπάγεται τη διαμόρφωση θεσμών, διαδικασιών, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που να εγγυώνται α) την πρόσβαση στις πηγές πληροφόρησης και τον μεγαλύτερο δυνατό περιορισμό των στεγανών που δημιουργούν οι χαρακτηρισμοί «εμπι-

στευτικό» ή «απόρρητο», β) την παροχή πληροφοριών χωρίς φιλτραρίσματα, χρωματισμούς ή αποσιωπήσεις και γ) την ελευθερία μετάδοσης των πληροφοριών, με την κατάργηση των μονοπωλίων ή ολιγοπωλίων πληροφόρησης. Όσο περισσότερες πηγές υπάρχουν, τόσο πιο ενήμερος είναι ο πολίτης. Όσο περισσότερες δυνατότητες πρόσβασης προς το κοινό υπάρχουν, τόσο περισσότερες ευκαιρίες έχουν οι πολίτες να εκφραστούν. Οι κανόνες αυτοί συνεπάγονται ελεύθερη ραδιοφωνία και ελεύθερη τηλεόραση. Τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, ιδίως όταν ανήκουν στο κοινωνικό σύνολο, έχουν υποχρέωση για αντικειμενική και ολοκληρωμένη πληροφόρηση. Χρειάζονται γι' αυτό κοινωνικοί έλεγχοι, δικαιώματα απάντησης, υποχρεώσεις αποκατάστασης και αποζημίωσης, ώστε η αντικειμενικότητα να επιβάλλεται από θεσμοθετημένες διαδικασίες. Η κοινωνία μας εξελίσσεται προς μορφές όπου η επικοινωνία θα παίζει όλο και σημαντικότερο ρόλο. Η ελευθερία και η πληρότητα της επικοινωνίας θα προσδιορίζουν τη δημοκρατικότητά της.

4) Την ποιοτική αναβάθμιση και επέκταση της παιδείας και της πολιτιστικής δραστηριότητας. Αναφέρθηκε ήδη ότι η γνώση είναι ο βηματοδότης της κοινωνικής εξέλιξης. Τα σχολεία θα πρέπει να παρέχουν ζωντανή, αξιοποιήσιμη γνώση, να αναπτύσσουν τις δυνατότητες και τα χαρίσματα του

κάθε παιδιού, να προετοιμάζουν ολοκληρωμένα άτομα, υπεύθυνα, ικανά να δραστηριοποιούνται ως πολίτες. Σε έναν κόσμο, όπου οι δυνατότητες προσαρμογής, κατεργασίας στοιχείων, ανάλυσης και εξεύρεσης λύσεων παίζουν όλο και πιο αποφασιστικό ρόλο, η παιδεία πρέπει να είναι διαφορετική από εκείνη της χειρωνακτικής ή τυποποιημένης εργασίας.

Η παιδεία δεν παρέχεται μόνο από τα σχολεία, αλλά και από την τηλεόραση, τον τύπο, το πολιτισμικό περιβάλλον. Σήμερα τα πολιτισμικά προϊόντα κυκλοφορούν χωρίς περιορισμούς πέρα από τα σύνορα, η ζήτηση της μεγαλύτερης αγοράς καθορίζει την προσφορά στη μικρότερη αγορά, η τηλεόραση καθιερώνει πρότυπα συμπεριφοράς και διαμορφώνει αντιλήψεις. Οι γνώσεις παρέχονται από τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, σε αντίθεση με το σχολείο, χωρίς ιεράρχηση, χωρίς σχόλια, χωρίς εκτιμήσεις. Η προσφορά παραβλέπει τις ιδιαιτερότητες και ομογενοποιεί σε έναν χαμηλό κοινό παρονομαστή. Χρειάζεται μια εκπαιδευτική και πολιτιστική πολιτική που θα αντιστρατευθεί συνειδητά στα φαινόμενα αυτά: θα προασπίσει την ιδιαιτερότητα, την ατομικότητα, τη δημιουργικότητα, που εμπνέεται από τοπικές και εθνικές παραδόσεις, και θα αναπτύξει την κριτική αλλά και δημιουργική στάση απέναντι στα διοχετευόμενα πρότυπα. Χωρίς μια τέτοια πολιτι-

κή, οι διαφοροποιήσεις θα γίνονται όλο και πιο έντονες και η πολιτισμική και πολιτική επικοινωνία μεταξύ των τμημάτων του πληθυσμού θα είναι προβληματική.

5) Τον προσδιορισμό μιας νέας ισορροπίας ανάμεσα στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος. Το περιβάλλον μας υποβαθμίζεται ραγδαία. Η ευαισθησία απέναντι στην εξέλιξη αυτή αυξάνει επίσης με γρήγορο ρυθμό. Ωστόσο, οι προσπάθειες προστασίας παραμένουν στο επίπεδο των γενικών εξαγγελιών. Το κράτος και η κοινωνία δεν είναι πρόθυμα να επωμισθούν το κόστος της προστασίας. Η αλλαγή στάσης προϋποθέτει μια ριζική μεταβολή στην πολιτική δαπανών. Προϋποθέτει επίσης σχεδιασμό για την εφαρμογή της προστασίας, στόχους, ιεράρχηση προτεραιοτήτων και συσχετισμό με τις επιδιώξεις της βιομηχανικής, οικιστικής και τουριστικής πολιτικής. Σήμερα, στο όνομα της προστασίας του περιβάλλοντος, οικονομικά και συντεχνιακά συμφέροντα οδηγούν σε λύσεις που μακροπρόθεσμα αποδεικνύονται πιο αρνητικές από ρυθμίσεις που θα επεδίωκαν την εξισορρόπηση των διαφόρων αναγκών. Η υπερβολικά αυστηρή δασική νομοθεσία οδήγησε, για παράδειγμα, στη συστηματική καταστροφή των δασών. Μια συνολική και μακροπρόθεσμη άποψη της προστασίας είναι γι' αυτό αναγκαία. Η άποψη αυτή θα

διαμορφωθεί με βάση την αρχή ότι οικολογία και οικονομία είναι αλληλένδετες, ότι θα πρέπει να επιδιωχθεί η ανάπτυξη μόνο προς την κατεύθυνση που διατηρεί και αποκαθιστά το φυσικό περιβάλλον.

6) Τον έλεγχο των οικονομικών εξελίξεων. Στόχος δεν είναι ο περιορισμός της αγοράς και η επέκταση του δημόσιου τομέα, αλλά ο έλεγχος των δυσλειτουργιών και των αρνητικών συνεπειών που προκαλεί το οικονομικό σύστημα στο σύνολο της κοινωνίας. Πρώτο μέλημα πρέπει να είναι οι επενδύσεις για να προωθηθεί η ανάπτυξη. Οι επενδύσεις προϋποθέτουν τη δημιουργία οικονομικού πλεονάσματος, την αποδοτικότητα του κεφαλαίου και τη δημιουργία ενός ευνοϊκού κλίματος οικονομικής σταθερότητας. Σήμερα τα δημοσιονομικά και νομισματικά μέσα μπορούν να υποχρεώσουν τις επιχειρήσεις να ακολουθήσουν τις κατευθύνσεις της οικονομικής πολιτικής. Αρκεί να αναπροσδιοριστούν ορισμένες συντεταγμένες της οικονομικής πολιτικής, όπως, για παράδειγμα, το φορολογικό σύστημα και η φορολογική διοίκηση που συντηρούν την παραοικονομία. Το κύριο πρόβλημα προς λύση είναι ο επηρεασμός των επενδυτικών πρωτοβουλιών χωρίς υπερβολικό κόστος για το κοινωνικό σύνολο και ο έλεγχος της εξουσίας των επιχειρήσεων σε περιπτώσεις που η αγορά είναι ολιγοπωλιακά οργανωμένη. Τα οπλοστάσια που διαθέτει η πολιτεία είναι

περιορισμένης αποτελεσματικότητας. Επιδέχονται όμως βελτιώσεις είτε με νέες νομοθετικές ρυθμίσεις είτε με καλύτερη λειτουργία των θεσμών. Παραδείγματα αποτελούν η αντιμονοπωλιακή και η χρηματιστηριακή νομοθεσία. Παράλληλα πρέπει να επιδιωχθεί η ενίσχυση του ανταγωνισμού. Ανασχετικό παράγοντα, ιδίως σε μια μικρή χώρα όπως η Ελλάδα, αποτελεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, η διεθνής διασύνδεση της οικονομίας. Οι εξελίξεις εξαρτώνται από αποφάσεις, τις οποίες δεν μπορεί να επηρεάσει η εθνική πολιτική. Η πολιτεία πρέπει να διαμορφώσει μια ευρύτερη, διεθνή οικονομική πολιτική, να επεκτείνει και να αξιοποιήσει και αυτή τις διεθνείς διασυνδέσεις της. Η ένταξη στην ΕΟΚ ανοίγει τις δυνατότητες προς την κατεύθυνση αυτή.

7) Μια νέα πολιτική για την εργασία. Κεντρικό πρόβλημα είναι η εξασφάλιση της απασχόλησης. Πέρα από οικονομική σταθερότητα και παραγωγικές επενδύσεις, χρειάζεται πρόγραμμα για την εκτεταμένη ειδίκευση και επανεκπαίδευση του εργατικού δυναμικού και για τη συνεχή επιμόρφωσή του. Πρόβλημα αποτελεί πάντα η αλλοτρίωση στο χώρο εργασίας. Ο εργαζόμενος αναπτύσσει τις δυνατότητές του τόσο περισσότερο, όσο συμμετέχει στη διαμόρφωση των συνθηκών εργασίας του. Η εξασφάλιση της συμμετοχής των εργαζομένων στις αποφάσεις για τη λειτουργία της επιχείρησης και

στα οφέλη από την αύξηση της παραγωγικότητας αποτελούν αναγκαίες προϋποθέσεις για τον περιορισμό της αλλοτρίωσής τους. Θα πρέπει επίσης να επιδιωχθεί ο περιορισμός μορφών εργασίας που αποτελούν δοκιμασία για τον εργαζόμενο και η αξιοποίηση της εισαγωγής νέων τεχνολογιών για τη μείωση του χρόνου εργασίας. Η αύξηση του ελεύθερου χρόνου επιβάλλει να διαμορφωθούν οι προϋποθέσεις για τη δημιουργική αξιοποίησή του.

8) Την αποτελεσματικότερη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης και των δημόσιων επιχειρήσεων. Η αύξηση της αποτελεσματικότητας έχει άμεση σχέση με την προώθηση της ανάπτυξης, αφού το κράτος είναι ο πρωταγωνιστής της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας. Αφορά όμως και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής της τεράστιας πλειοψηφίας του πληθυσμού, που δεν έχει τη δυνατότητα να προσφύγει σε άλλες υπηρεσίες εκτός από εκείνες, τις οποίες προσφέρει η πολιτεία. Η κακή λειτουργία των νοσοκομείων, των συγκοινωνιών, των τηλεπικοινωνιών θίγει όλους εκείνους που, επειδή έχουν περιορισμένες δυνατότητες αύξησης του εισοδήματός τους, αναμένουν δικαιολογημένα τη βελτίωση του κοινωνικού μισθού. Το αποτελεσματικότερο κράτος χρειάζεται διοικήσεις δημόσιων επιχειρήσεων που δεν επιλέγονται με βάση τις πολιτικές φιλίες, αλλά την ικανότητά τους. Χρειάζεται την αντι-

μετώπιση συντεχνιακών συμφερόντων και την καταπολέμηση της τάσης της υπαλληλίας να περιορίζει τις ευθύνες της επεκτείνοντας τον ιστό των γραφειοκρατικών διατυπώσεων. Η δημόσια διοίκηση πρέπει να αποκτήσει μεγαλύτερη ευαισθησία απέναντι στις ανάγκες του κοινού και ταχύτερη αντίδραση στα αναφύμενα προβλήματα.

9) Ένα ενιαίο και κοινωνικά δίκαιο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Αναλύθηκε ήδη ο αποσπασματικός τρόπος που δημιουργήθηκε το κράτος πρόνοιας. Το σύστημα των πολλαπλών ταμείων και κοινωνικών πόρων, το οποίο έχει ως συνέπεια να φορολογεί ο κάθε Έλληνας τους υπόλοιπους και να αναδιανέμονται οι εισφορές σε όφελος της ισχυρότερης πολιτικά ομάδας, είναι ανάγκη να αντικατασταθεί.

10) Μια εξωτερική πολιτική που ανταποκρίνεται στις ανάγκες του τόπου. Χρειάζεται προσπάθεια όχι μόνο προς τις γνωστές κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής, όπως είναι η ασφάλεια της χώρας και η ακεραιότητα του εθνικού της χώρου, αλλά και στην κατεύθυνση μείωσης της οικονομικής εξάρτησής της. Η διεθνής διασύνδεση της οικονομίας μας δεν είναι αναστρέψιμη. Θα μας οδηγήσει όλο και περισσότερο σε μειονεκτική θέση αν, ταυτόχρονα με την οικονομική σταθερότητα και την ανταγωνιστικότητα στο εσωτερικό, δεν επιδιώξουμε την επιθετική αντιμετώπιση της εξάρτησής μας στο

εξωτερικό. Η επιθετική αντιμετώπιση προϋποθέτει μια ολόκληρη σειρά από ενέργειες, από την προώθηση των εξαγωγών ως την καλύτερη διαχείριση του εξωτερικού χρέους. Προϋποθέτει όμως κυρίως μια διαφορετική ευρωπαϊκή και διεθνή οικονομική πολιτική. Σήμερα επιδιώκουμε κατά κύριο λόγο την επαύξηση των πόρων που χορηγούνται στη χώρα και τη διατήρηση προστατευτικών ρυθμίσεων για χάρη δημοσίων και ιδιωτικών επιχειρήσεων, οι οποίες δεν θέλουν να εξελιχθούν. Το κύριο πρόβλημα βρίσκεται αλλού. Οι δυνατότητες ελέγχου της πολιτείας και γενικά το κράτος πρόνοιας θα φθίνουν με τις σημερινές προϋποθέσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η οποία εκφράζει τις επιδιώξεις των επιχειρήσεων του ευρωπαϊκού βορρά και των πολυεθνικών εταιρειών. Η κοινή αγορά δεν πρέπει να είναι αυτοσκοπός αλλά μέσο της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Χρειάζεται να διαμορφωθεί και να υποστηριχθεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο μια πολιτική ισόρροπης ανάπτυξης, αλληλεγγύης, δημοκρατικοποίησης της οικονομίας, πολιτισμικής αναγέννησης, προστασίας του περιβάλλοντος, ανάπτυξης της έρευνας και της τεχνολογίας. Κατοχύρωση της κοινωνικής αλλαγής στην Ελλάδα είναι μακροπρόθεσμα δυνατή μόνο εν σχέσει με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις. Γι' αυτό και η μάχη πρέπει να δοθεί εκεί.

11) Μια κοινωνία αλληλεγγύης. Η διεθνής δια-

σύνδεση της οικονομίας και η οικονομική και κοινωνική εξέλιξη οδηγούν σε έντονες διαφοροποιήσεις. Κοινωνικές ομάδες και περιοχές αυξάνουν θεαματικά το εισόδημά τους, ενώ άλλες περιθωριοποιούνται βαθμιαία. Είναι ενδεικτική η ολοένα αυξανόμενη απόσταση μεταξύ τουριστικών και μη περιφερειών, περιφερειών με εξαγωγίμα αγροτικά προϊόντα και άλλων με παραδοσιακές καλλιέργειες, εργαζομένων σε δημόσιες επιχειρήσεις και εργαζομένων σε μικρομεσαίες. Όσοι μειονεκτούν στην εξέλιξη, όσοι είναι οι χαμένοι της ανάπτυξης, δεν πρέπει να αφηθούν στην αρνητική τους μοίρα. Η πολιτεία θα πρέπει να τους συμπαρασταθεί, να τους παράσχει άλλες δυνατότητες συμμετοχής στην ανάπτυξη. Η αλληλεγγύη είναι βασικό χαρακτηριστικό της σοσιαλιστικής πολιτικής, αναγκαία προϋπόθεση για να μην υπάρξει μια κοινωνία πολλών ταχυτήτων με συνεχώς επιτεινόμενες αντιθέσεις.

«Οικονομικός Ταχυδρόμος», 23.2.1989